عارف ميمڻ

سنڌي شاعريءَ تي ماحول جو اثر

The Influence of Environment on Sindhi Poetry

Abstract

This research paper demonstrates the influence of the environment and nature reflected and presented in Sindhi poetry, which includes the overall qualities of naturalism. In folk poetry, one comes across a wide range of topics that illustrate the presence and portrayal of nature and aesthetics. Besides this, it may be said that the classical poets are the poets of nature because they beautifully speak about the beauty of nature and the universe. In this paper, I will discuss how in Sindh poetry, subjects relating to the prosperity of Sindh are linked to the reflections on naturalism. This nature-based reflection in Sindhi poetry includes a wide range of topics such as the natural resources of Sindh, mountains, deserts, birds, animals, flowers, and plants. This paper aims to fill the research gap in Sindhi language and literature on the topic of poetry and nature and aims to raise awareness of the influence of the environment and nature on Sindhi poetry.

Keywords: Environment, Naturalism, Sindhi Poetry, Nature, Portrayal of nature,

سنڌي شاعريءَ ۾ هونئن تہ انيڪ موضوع ملن ٿا، پر فطرت ۽ ماحول جو اثر پڻ سنڌي شاعريءَ ۾ موجود آهي، جنهن ۾ ماحول جا عڪس ۽ فطرت جون مجموعي وصفون بيان ڪيل آهن. سنڌي ڪلاسيڪل شاعري اسان جو گڏيل اثاثو آهي، جنهن ۾ پڻ فطرت ۽ قدرت بابت گهڻي شاعري ملي ٿي. انسان بنيادي طور تي ان شاعريءَ کان ضرور متاثر ٿيندو آهي، جنهن ۾ فطرت ۽ ان جي رنگن بابت ڪا ڳالهہ چيل هجي.

سنڌي شاعريءَ تي ماحوليات جي اثر جو اولڙو آڳاٽي شاعريءَ ۽ لوڪ ادب ۾ پڻ نظر اچي ٿو. سنڌي لوڪ شاعري نہ صرف اسان جو بنيادي ايڪو آهي، پر اها اسان جي ماحول بابت ٿيندڙ ڳالهين جي عڪاسي پڻ ڪندي رهي آهي.

لوڪ ادب يا لوڪ شاعري سنڌو تهذيب جي پيڙهه واري حيثيت رکي ٿي، جنهن ۾ عام فردن پاران عام فهم ٻوليءَ ۾ پنهنجي جذبن، احساسن، ريتن رسمن، رواجن، رهڻي ڪهڻي، غمن ۽ خوشين جي اظهار جو ذريعو هوندي آهي. لوڪ شاعريءَ ۾ به اسان کي مختلف قسمن جا انيڪ موضوع پڙهڻ ۽ سمجهڻ لاءِ ملن ٿا، جن ۾ فطرت نگاري ۽ جماليات به آهي. ان بابت ڊاڪٽر فياض لطيف، ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ جو حوالو ڏيندي، سندس راءِ هن طرح بيان ڪئي آهي: "لوڪ ادب ۾ سنڌي ثقافت جي سونهن ۽ سوڀيا، سڳنڌ ۽ سرهاڻ سمايل آهي. هن ادب جون پاڙون ڌرتيءَ ۾ آهن، انهيءَ ڪري ان ۾ سنڌ ڌرتيءَ واري فطري سونهن آهي." (1)

ان مان واضح آهي ته سنڌي لوڪ شاعري ۾ ئي سنڌ ڌرتيءَ جي حقيقي ماحول کي چِٽيو ويو آهي. يعني سنڌي لوڪ شاعري ئي اها بنيادي شاعري آهي، جنهن تي سڀ کان اول ماحول جو اثر نظر اچي ٿو. هن جو هڪ مثال اڪبر لغاري هيئن پيش ڪيو آهي:

هيءَ ڪانڊيرڙي لس،
هيءَ واسرڙي وس،
آئون کلندي ڳُڏندي آچان. (2)

سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ ماحول جو اثر هڪ وڏي روايت طور نظر اچي ٿو. ڪلاسيڪل دور جي شاعرن ۾ قاضي قادن، مخدوم نوح، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو، شاهه لطف الله قادري، ميون شاهه عنات رضوي، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، خواجه محمد زمان لنواريءَ وارو، روحل فقير، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، صاحبڏنو فاروقي، سچل سرمست، يائي چين راءِ (سامي)، حمل فقير لغاري ۽ خليفو نبي بخش وغيره شامل آهن، جن سنڌي ڪاسيڪل شاعريءَ کي اوج بخشيو ۽ ان کي فني معيار عطا ڪيو. ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ فڪر، اعليٰ اخلاقي قدر، صوفياڻي سوچ، فطرت ۽ جمال موجود آهي، جنهن پنهنجو الڳ ئي ماحول جوڙيو آهي. ان باري ۾ ڊاڪٽر فياض لطيف لکي ٿو: "مجموعي طور تي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ ۾ زندگيءَ جي اعليٰ ۽ آدرشي قدرن جي اُپٽار، صوفياڻي رمزيت ۽ تمثيلي ندرت جي جمال سان گڏوگڏ آفاقي ۽ وجداني احساسن جي اظهار جو اهڙو رنگ ملي ٿو جيڪو فڪري توڙي فني حوالي سان تمام گهڻو موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ آهي ۽ ان مان هڪ ئي وقت فطرتي، فڪري، فني، جسماني، افادي، وحداني ۽ وجداني سونهن جهلڪندي محسوس ٿئي ٿي." (3)

ان ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ ڪلاسيڪل شاعرن پنهنجي رنگ ۾ نواڻ آڻي، لوڪ شاعريءَ کان پنهنجو پاڻ کي ڌار ڪري ڇڏيو. اها سندن حقيقي انفراديت آهي. ڪلاسيڪل شاعر حقيقت ۾ فطرتي شاعر آهن. جن وٽ فطرت ۽ ڪائنات جي حُسن بابت ڳالهہ خوبصورتيءَ سان پيش ڪيل نظر اچي ٿي. گڏوگڏ انهن جي شاعريءَ ۾ پنهنجي آس پاس جي ماحول جو عڪس پڻ نظر اچي ٿو. انهن جيڪي ڪجهہ پنهنجي اکين سان ڏسيو ۽ پرکيو آهي، اهو پنهنجي شاعريءَ وسيلي اظهاريو آهي. انهن فطرت سان پيار ڪيو آهي. انهن جو حياتيات ۽ نباتات سان چاهہ انهن جي ئي شاعريءَ وسيلي نظر اچي ٿو.

انهن سڀني آساسي شاعرن منجهان شاهہ عبداللطيف پنهنجو هڪڙو الڳ معيار ۽ مقام رکي ٿو. جنهن جي ڪلام ۾ نہ صرف فطرت نگاري بلڪ جماليات کان وٺندي تصوف جي رمزن تائين سڀئي موضوع شامل آهن. شاهہ عبداللطيف جي شاعريءَ ۾ جمال، فن ۽ فڪر جي اڏام، موسيقيت، ۽ فطرت جي خوبصورتي بيان ٿيل آهي. شاهہ عبداللطيف ڀٽائي پڻ فطرت ۽ ماحول جو شاعر سڏيو ويندو آهي، جنهن جي انيڪ بيتن ۾ فطرت ۽ ماحول ڀريا پيا آهن. هُن نہ رڳو ڪنهن هڪ قصي يا داستان، بلڪ سڀني داستانن اندر جيڪو حُسن ڀريو آهي، سو منفرد آهي. شاهہ صاحب، نوري- ڄام تماچيءَ جي داستان ۾ ڪينجهر جي ماحول کي هن طرح بيان ڪري ٿو:

هيٺ جر، مٿي مجر، پاسي ۾ وڙراهہ،
اچي وچي وچ ۾، تماچيءَ جي ساءِ،
لڳي اتر واءَ، تہ ڪينجهر هندورو ٿئي. (4)

ڀٽائي صاحب ڪيڏو نہ حسين ماحول چِٽيو آهي ۽ تماچيءَ ۽ نوريءَ ۽ ان جي آس پاس شين بابت، وڻن بابت ۽ ڪينجهر جي ڇولين کي هندورو ڪري پيش ڪيو آهي. واقعي ئي اهڙو ماحول لطيف ئي پيش ڪري سگهي ٿو.

ڪلاسيڪل شاعريءَ پنهنجو اهڙو اثر ڇڏيو جو اهو اثر اڄ تائين سنڌي شاعريءَ منجهان نڪري ناهي سگهيو. ان اثر جا آثار اسان کي بعد واري جديد شاعريءَ تي پڻ نظر اچن ٿا. جديد ۽ ڪلاسيڪل ادب جي فرق ۾ اسان کي اهو معلوم آهي تہ شاعريءَ هڪڙو الڳ رستو اختيار ڪري پنهنجي اندر نين صنفن کي شامل ڪيو. جڏهن دنيا جي ادب اسان جي سنڌي ادب تي پنهنجا اثر ڇڏڻ شروع ڪيا، تہ اسان وٽ بہ اهي

سيئي لاڙا ۽ تحريڪون اسان جي شاعريءَ ۾ پڻ نظر اچڻ لڳيون. جديد ادب هڪ تحريڪ جو نالو آهي، جيڪا لامحدود تحريڪ ٿي اڀري. هي نظريو ڪو نئون نظريو ناهي، بلڪ انسان جي تاريخ سان گڏ گڏ موجود رهيو آهي. ان باري ۾ ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ لکي ٿو: ”ترقي پسندي هڪ جامع ۽ متحرڪ اصطلاح آهي، ترقي پسندي هڪ رويو، لاڙو ۽ تحريڪ آهي، جيڪا هر دور ۾ موجود رهي آهي. ترقي پسند ڪو موجوده دور جو محدود رويو ناهي، نه وري ان جو دائرو محدود آهي. اهو جو نظريو انساني تاريخ جي اڻ کٽ بابن جي هر دور ۾ موجود رهيو آهي. “ (5)

جديديت جو لاڙو سنڌي ادب ۾ 70 واري ڏهاڪي ۾ شروع ٿيو. جديديت سنڌي ادب ۾ ”نئين شاعري“ جي نالي سان ۽ اردوءَ ۾ ’نيا ادب‘ جي نالي سان متعارف ٿي. هي لاڙو يورپ ۾ 20 صدي جي وچ ڌاري ’نئين لاڙي‘ طور اڀري سامهون آيو. جنهن پوري دنيا جي ادب ۾ نواڻ آڻڻ شروع ڪري ڇڏي. ان ۾ وڏا وڏا شاعر ۽ اديب پوري دنيا مان شامل ٿي لکڻ لڳا ۽ هلندي هلندي ان ۾ ايڏي ته جدت آئي، جو هي لاڙو جديديت کان ترقي پسند ادب ۾ داخل ٿي ويو.

سنڌي جديد شاعريءَ ۾ شيخ اياز جيڪي تجربا ڪيا، سي مڙني شاعرن کان بنهه منفرد آهن. هُن سنڌي جديد شاعريءَ جا رُخ ئي تبديل ڪري ڇڏيا، هُن سنڌي جديد شاعريءَ کي نيون صنفون، نوان گهاڙيٽا ۽ نوان موضوع ڏنا. هُن سنڌي شاعريءَ جي سڄي ماحول کي تبديل ڪري ڇڏيو. مگر تنهن هوندي به شيخ اياز ڪلاسيڪل شاعريءَ جي اثر هيٺ رهيو. هو وائيءَ جي صنف ۾ سورج مُکيءَ جي ڪيت جو هن طرح ذڪر ڪري ٿو:

پر هِي ساري ڪيت ڪي،
ڪيرُ پيو پيلي؟
سورج مُکيءَ ڪي،
جيڪر اڄ ڇئجي،
اکيون کڻي سڄ ڏي! (6)

اياز وٽ فطرت سان عشق، پيار ان جي سڄي شاعريءَ ۾ ڀرپور نظر ايندو آهي. هن جو تشبيهون، استعارا ۽ صنعتون سيئي فطرت جي محور جي ارد گرد گهمندا رهندا آهن. هُن جي شاعريءَ ۾ اهي سيئي فطرت جا رنگ نظر اچن ٿا. جيڪي ڪنهن فطري شاعر وٽ هوندا آهن.

نہ صرف شيخ اياز بلڪ اهو هر شاعر جي طبعيت ۽ مزاج ۾ هوندو آهي تہ هو فطرتي طور تي شاعريءَ سان سلهاڙجڻ ڪانپوءِ فطرت جي حسن جي ڳالهہ ڪري. ان لاءِ شاعر پنهنجي آس پاس جي ثقافت، ريتن رسمن، رواجن ۽ پنهنجي ثقافتي ورثي کي لازم ملزوم ڪري ڳائيندو آهي. ان ۾ هو پنهنجي شاعريءَ اندر خاص پيتا پنهنجي مِٽيءَ ۽ درياهہ جي نالي ڪندو آهي. ان باري ۾ علي دوست عاجز لکي ٿو:

جهڙو ماهو ڪير، پاڻي ناهي پيٽ ۾،
تڏهن طبعيت کي مليو، ڌرتيءَ جيڏو ڏيرُ،
آءُ پانيان اڪسير، پاڻي آڳلا پيا چون! (7)

ورلي ئي ڪو شاعر هجي، جيڪو پنهنجي مٽيءَ ۽ پنهنجي درياهہ يا نديءَ سان پيار نہ ڪندو هجي، هتي بہ اسان جو هي شاعر پنهنجي مٽيءَ کي طبعيت سان تشبيهہ ڏئي رهيو آهي. تہ ڪيس اهڙي طبعيت هُن کي ان جي ڌرتي عطا ڪئي آهي. جنهن ۾ نهراءُ آهي، ڏيرج آهي ۽ صبر آهي. ڪير آهي، جيڪو پنهنجي ڌرتيءَ جي وهندڙ درياهہ کي گدلو لکي. اهو تہ ڪنهن ماهي ڪير جهڙو ۽ ڪنڊ جهڙو منو آهي، پر نہ رڳو اهو اسان وٽ تہ وڻن جي بہ پنهنجي حيثيت آهي، پر ايتريقدر جو بوندون جي بہ هڪڙي ماحول جي جوڙڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪن ٿيون. اهو ماحوليات جو سهڻو مثال قاضي انجم جي هن وائيءَ ۾ ڏسو:

وڻ ٿا جهومن واءُ ۾،
ساون پنن جي،
مٿان بوندون ٿيون وسن.
مٽي تي مهڪي پئي،
رستن ڪچن جي،
مٿان بوندون ٿيون وسن. (8)

برسات پنهنجي پاڻ سان ڪيئي عنصر ڪٺي ايندي آهي، ان ۾ رڳو بادلن، ڪڪرن، بجلي، گجگوڙ ڦڙين، قطرن، هوا، طوفان ۽ بوندن جوئي ذڪر نہ ٿو اچي بلڪ ان سان جُڙيل ڪيئي فطرت جون حسين شيون موجود هونديون آهن. جيڪي هڪڙو خوبصورت ماحول جوڙڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿيون. بارش جي اچڻ کان اڳ واءُ گهلي ٿو، وڻ جهومن ٿا، ڳائن ٿا، نچن ٿا! خوشيءَ جو اظهار ڪن ٿا. بارش انهن جا ساوَا خوبصورت پَن ڌوئي تي ڇڏي، انهن کي اڇو اُجرو ڪري ڇڏي ٿي، انهن جي حسن ۾ اضافو ٿئي ٿو. گڏوگڏ مٽيءَ جي پنهنجي سڳنڌ ٿيندي آهي بارش جي ڪري ئي! ان

۾ جيڪو هڳاءُ پيدا ٿئي ٿو اهو بارش جي بدولت آهي! بارش جڏهن بہ پوي ٿي تہ ان سان جُڙيل پورو ماحول ئي تبديل ٿي وڃي ٿو. جيڪي شيون اڳ اڻ وڻندڙ هُيون، اُهي بارش بعد يا بارش پوڻ دوران سهڻيون ۽ وڻندڙ لڳنديون آهن. تنهن ڪري بہ بارش ڪا اڪيلي ماحول کي جوڙيندي ڪونهي! ان ۾ ٻيا بہ ڪيئي عنصر موجود هوندا آهن. ماحول اسان جي هر طرف موجود آهي، اهو اسان کي ڪنهن سمنڊ، درياهہ، ڪنهن ڍنڍ تي بہ گهڻو تڻو ڏسڻ لاءِ ملي ٿو جتي شام جي پهرَ ۾ پکين جي لانڍ موجود هوندي آهي ۽ ان سان گڏ ان ڍنڍ يا نديءَ جي ڪناري تي ٻيا ڪيئي اهڙا عنصر موجود هوندا آهن، جيڪي ملي اتان جي حسن ۾ اضافو ڪندا آهن. اهڙي ئي هڪڙي ڍنڍ تي لهندڙ پکيءَ جي گهمڻ واري منظر ۽ ان لاءِ شڪاريءَ جو تذڪرو ڪندي مشتاق ڦل هن طرح بيان ڪري ٿو:

ڍنڍ تي لهندڙ پکي،
ڍنڍ ۾ ترندڙ پکي.
ڏس ڪنڌيءَ جي لام تي،
شام جو لڏندڙ پکي.
۽ پرينءَ جي پار ڏي،
صبح جو اڏندڙ پکي.
ڪيترا سهڻا سڀاجها ٿا لڳن! (9)

اوهان ڪڏهن اهڙيءَ ڍنڍ تي وڃو جتي ڍنڍ ۾ سج لهندو نظر اچي، آسمان ڪارو ٿي وڃي، ۽ سج جي لالاڻ چوڌاري اوهان جي اکين تي ڇانيل هجي، ان جي ڪناري ڪارا ۽ اڇي رنگ جا سهڻا پکي اوهان کي ۽ اوهان انهن کي ڏسي رهيا هجو. مٿيون منظر بہ ڪجهہ ساڳيو ئي ڏيک ڏئي رهيو آهي، جنهن ۾ ڍنڍ تي پکي لهن ٿا، ڍنڍ ۾ پکي ترن ٿا، شام جو پهر آهي، وڻن جون لامون پکين جي ڪري لڏي رهيون آهن، ۽ اهي ساڳيا ئي پکي وري صبح مهل ائين اڏري ٿا وڃن، جڻ اهي پرينءَ پار ويندا هجن. اهڙو ئي هڪڙو شام جو منظر جنهن ۾ شام ٿئي ٿي، سج لهي ٿو ڳاڙهاڻ ٿئي ٿي ۽ ان شام جي ماحول جو ذڪر سعيد ميمڻ وائيءَ ۾ هن ريت ڪيو آهي:

چوڏس ڳاڙهي روشني،
ڏنڍلا ساوا وڻ،
سج لهي ٿو شام جو.

هوريان هوريان ڳوٺ ڏي،
موٽن ٽا هو ڌڻ،
سج لهي ٿو شام جو. (10)

عام طور تي شام جو پهر تہ روز ٿو اچي، پر شاعر انهن شامن ۾ ڪيئي ماحولياتي عنصر ڏسي وٺندو آهي ۽ پوءِ اهي پنهنجي طريقي ۽ پنهنجي اسلوب سان بيان ڪندو آهي. شاعر صحرا ۾ بہ رنگ ڀري ڏيکاري ٿو ھو رڻ کي بہ پنهنجي شاعريءَ وسيلي حُسن جو معجزو چوي ٿو. ان وٽ ماحول جو هر ننڍو وڏو عنصر ساڳي ئي معنيٰ رکي ٿو اهڙيءَ ريت ٿر واريءَ تي اصغر جتوئي هيئن رنگ ڀريا آهن:

جهڙُ ڦُڙُ وُٺي جَهامَ،
ٿر واريءَ تي.
"من مسافر تنها رڻ ۾ لِٽي شامَ"،
ٿر واريءَ تي. (13)

ريگستان اهو واحد علائقو هوندو آهي، جتي سواءِ واريءَ ۽ ڪانڊيرن جي ڪو ٻيو منظر ڏسڻ جهڙو ناهي ملندو، پر شاعر پنهنجي نگاهِ حسن سان اتي بہ ماحول ۽ فطرت جي ڳانڍاپي کي گهري اک سان ڏسي ٿو وٺي، جتي واري ٿر هجي ۽ جهڙالي موسم ٿئي ۽ پوءِ بارش پئجي رهي هجي، ۽ ڪو مسافر ان رڻ ۾ لهندڙ شام کي گهوري رهيو هجي. شاعر تنهن ڪري ئي تہ فطرت ۽ ماحول جا عاشق هوندا آهن، ۽ انهن لاءِ صحرا جهڙو واريا سو علائقو بہ سرسبز هوندو آهي. اهڙو ئي هڪڙو ٻيو منظر اصغر هيئن ڏيکاريو آهي:

ڳِهميل واريءَ تي پيا، سورج جا ڪرٽا!
ڏرتي تي پئي آرسي!
ڏوپي ماڪَ ڦُڙن سان، پنَ چمڪيا اَڪ جا!
ڏرتي تي پئي آرسي!
ٿر واريءَ تي پيا، مينهڙا وَڏَ ڦُڙا!
ڏرتي تي پئي آرسي! (13)

هي منظر برسات کان پوءِ جو آهي! مينهن ڪٽيون ٿر جي ٿر واريءَ تي ڪرٽن جيان پوي ٿي، گهميل واريءَ تي سج جا ڪرٽا چمڪي رهيا آهن. ٿر جي ريگستان ۾ جيڪي بہ وڻ ٽڻ ٻوٽا ٿيندا آهن، انهن تي چڙهي ڪو نئون نکار يا ڪو شفاف پاڻي

ڇڙهيل محسوس ٿيندو آهي. بارش جي شيشي جهڙن ڦڙن سان اَڪ جا ڪهرا سُڪا پنَ بہ چمڪندا رهندا آهن. رڳو اَڪَ جي ئي ڳالهہ نہ آهي، پر ان ۾ ڪيئي ٻيا بہ سنا سنا ٻوٽا هوندا آهن. جيڪي ٽرَ ۾ وارياسي پٽَن تي ٿيندا آهن. جنهن ۾ ڪيئي اهڙا ٻيا بہ خوبصورت وڻَ هوندا آهن.

هڪڙي پاسي شاعر پنهنجي حسين خيال ۽ تصورن جي دنيا ۾ فطرت ۽ ان ماحول کي خوبصورتيءَ سان بيان ڪندا رهندا آهن. تہ ٻئي پاسي ڪي ماحول دشمن گروهہ پڻ موجود هوندا آهن. جيڪي فطرت ۽ ماحول سان هٿ چراند ڪندا آيا آهن. ان جو هڪڙو مثال حبدار سولنگي هيئن ڏنو آهي:

نہ باغن ۾ وڃڻ فطرت سان ڪائي دشمني چئبي،
پٽڻ گل باغ مان فطرت جو قتلِ عام ئي چئبو. (14)

اسان وٽ اهي ماڻهو گهٽ ئي آهن. جيڪي باغن يا گلن سان پيار ڪندا هجن. انهن جو ڳاڻيٽو ڪري سگهجي ٿو پر اهي ماڻهو هڪڙي پاسي اگر جي فطرت سان پيار نہ ٿا ڪن تہ گهٽ ۾ گهٽ ان جي تباهڪاريءَ جو سبب تہ نہ ٿين! ڪيئي ماڻهو باغن ۾ سونهن ۽ حسن ڏسڻ ويندا آهن. ڪيئي اتي شاعري ڪرڻ ويندا آهن. پر ڪيئي صرف اتي گلَ پٽيندا ۽ نقصان ڪندا آهن. پوءِ ان جو نتيجو قاضي انجم هيئن بيان ڪري ٿو:

بيٺو وڻ اداس آ، خالي اٿس لام،
ڪيڏي ٿي وئي شام، پکي موٽيو ڪو نہ آ. (15)

اها ڪهڙي نہ بيوسي آهي وڻن جي! جتي انهن جون لامون لاٿيون وڃن ٿيون، جن تي انهن پکين جا آکيرا آهن. جيڪي پنهنجي ٻچن لاءِ صبح جو ڪجهہ چڳڻ لاءِ نڪرن ٿا ۽ وري شام ورندي انهن لاءِ ڪو داڻو آڻين ٿا. پر اگر وڻن جي ائين واڍَ ٿيندي رهي، انهن جي واڍِي ائين ڪبي! تہ ڪهڙا پکي اتي اچي رهندا! يا پوءِ ڪهڙو انهن لاءِ ڪو ٻيو گهر ٿي سگهي ٿو ڀلا! رڳو اها فطرت سان ئي نہ، پر ماحول سان بہ هٿ چراند آهي، جيڪي عنصر فطري طور تي جڙيل رهن ٿا، سي ماحول جو خاص حصو هوندا آهن. جڏهن اسان پنهنجي آس پاس حسين باغيچا ڏسندا آهيون، اهي نہ رڳو پنهنجي اندر وسيع حُسن بلڪ وسيع جيوتَ رکندا آهن. انهن جي اهڙي تباهڪاريءَ جو مطلب آهي، ان جيوتَ جي تباهڪاري. انهن کي ائين پٽڻ، چيپاٽڻ ۽ چيٿاڙڻ هرگز بہ سني ڳالهہ ڪونهي، ائين مشتاق ڦل لکي ٿو:

گل کي تون چيپاتين چو ٿو
گل کي تون چيٽاڙين چو ٿو.

گل جو واس ڪيئي جُڳ رهنُ،
سونهن هٽن سان ساڙين چو ٿو؟ (16)

سڄيءَ دنيا ۾ وڻن، ٻيلن ۽ ٻوٽن پوکڻ جو هڪڙو الڳ ئي نظام آهي، جنهن ۾ هو نه رڳو سرڪاري سطح تي بلڪ عوامي سطح تي به اهڙي مهم هلائيندا آهن. ڪيئي اهڙا ماڻهو به آهن، جيڪي ائين سونهن کي ساڙين ٿا يا پوءِ ان جي ائين بي حرمتي ڪن ٿا، انهن جي خوبصورتي ۽ انهن جي سونهن انهن کان برداشت ئي نه ٿيندي آهي، جنهن ڪري هو اهو سڀ ڏسي نه سگهندا آهن. اهي ساڙ ۾ پريا پيا هوندا آهن. هو ڪنهن به حسين شيءَ کي نه بخشيندا آهن. هر طرح سان ڪوشش ڪندا آهن ته ان کي ننديون! اڪثر ماڻهن ۾ اهو عام آهي ته اهي گلن کي پٽي، انهن کي چيپاٽي ان جا ٽڪرا ڪري ڇڏين، بجاءِ جي ان جو واسُ وٺن يا ان جي خوشبوءِ مان مستفيد ٿين. هو ان کي ائين ئي تباهه ڪري ڇڏيندا آهن. پر ان هوندي به گل هميشه ئي رهٽا آهن. اهي ڪڏهن به مرٽا نه آهن. گل هجن توڙي ٻيلا يا پوءِ وڻَ، اهي اسان جي ڇانوَ جو سبب ٿيندا آهن. جيئن حسن درس لکيو:

ڇٽي ڇانو آخر آ، پٽ تي سمهي پئي،
وڻن جا وڏا بنڊ ڪاٺير هيٺان. (17)

اسين جيڪا به ماحول سان هٿ چراند ڪري رهيا آهيون، ان جو اڳ يا پوءِ نقصان به اسان کي ئي ٿي رهيو آهي. اسين اهو نه ٿا ڏسون ته جيڪي وڻ اسان جي جياپي لاءِ اسان جي ڪم اچن ٿا، اسين انهن لاءِ ئي ڪهاڙا کنيو بيٺا رهون ٿا. جيڪي اسان جي ڇانوَ جو سبب آهن اسين انهن جا ئي دشمن آهيون. دنيا جي سيني مُلڪن ۾ اهڙا ميوا ڏيندڙ وڻ ٻوٽا خاص طور نه صرف پوکيا ويندا آهن. پر انهن باغيچن لاءِ خاص نظام پڻ ٺاهيو ويندو آهي. ڪيترن ئي ملڪن ۾ وڻن ۽ ٻوٽن جا انسانن وانگر حق بيان ڪندي انهن جي تحفظ لاءِ قانونسازي ٿيل آهي، ڪيترائي وڻ ميويدار ۽ انساني خوشيءَ جو باعث آهن:

وري وڻ کي ٻيهي، تصور ۾ ڏوٽي،
نندين ٻارڙن پئي ڪنيا ٻير هيٺان. (18)

اڪثر اسان جي ڳوٺن ۾ اهي وڻ ڇانوَ ۾ ميوا ڏيندا آهن. شهر جي نسبت ٻهراڙيءَ ۾ اهي وڻ اسان جي ماحول سان جُڙيل رهن ٿا. جيڪي نہ رڳو وڏن، پر ٻارن جي وندر جو بہ سامان ٿيو پون. اهي هڪڙي پاسي اسان جي لاءِ آرام ۾ سڪون پيدا ڪن ٿا تہ ٻئي پاسي وري اسان جي کائڻ لاءِ ميوا وغيره ڏين ٿا، پر انسان انهن جي واڍ کان مُڙي نہ ٿو اهو بہ نہ ٿو سوچي تہ اتي ڪي جاندار يا فطرت جا ڪجهہ شاهڪار رهن ٿا، جن جا اسان گهر اجاڙي رهيا آهيون. حسن درس لکي ٿو:

پکي وڻ جي ٽاريءَ ۾ تبديل ٿي ويو،
اُها وڻ جي ٽاري، اُتان کان اُڏي وئي. (19)

ڪنهن بہ وڻ وڍڻ کان اڳ ڪو بہ واڍو، اهو ناهي سوچيندو تہ، ان تي ڪهڙي جيوت رهي ٿي يا پوءِ ان تي ڪهڙي جيوت جو گهر ٿي سگهي ٿو. اسان جي آس پاس موجود شين جو اسين ڪڏهن بہ سوچيو ئي ڪونهي! اهي شيون جيڪي اسان جي ماحول جو حصو آهن، جن سان هي ماحول ٺهيو آهي، جن سان هن ماحول جي بقا آهي. پکي تہ هميشہ ئي پنهنجو گهر انهن وڻن کي ئي سمجهندا آيا آهن، پر جي اهو وڻ ئي وڍجي وڃي! يا ان جي ڪنهن بہ شاخ کي ڪٽي اڇلائي ٿو ڇڏجي تہ، ان ۾ پکي بہ ان جو شڪار ٿين ٿا.

پر اسان جي ماحول ۾ رڳو وڻ ہوتا ئي نہ، بلڪ ٻيون بہ ڪيئي اهڙيون شيون آهن، جيڪي هن ماحول کي وڌيڪ خوبصورت ۽ دلڪش بڻائين ٿيون، جنهن ۾ خاص طور تي ڪنهن ڳوٺ جو دلڪش منظر ۽ دلفريب وغيره، جنهن ۾ ماحوليات پنهنجي پوري جوبن سان نظر ايندي آهي. اهڙو ئي هڪڙو شعر، جنهن ۾ آڙيون اڏامي رهيون آهن، جنهن ۾ سج لاڙ تان لهي ٿو حسن درس لکي ٿو:

اڏاٽيون ڏور پئي آڙيون، سمو ڪنهن سار وانگي هو،
لڙيو پئي لاڙ تان سورج، مُهاٽي ٻار وانگي هو.

وڻن تي ڪانگ ها وينل، ڳليءَ مان ڳئون پئي آيون،
پراڻو ڳوٺ هو ليڪن، پرينءَ جي پار وانگي هو. (20)

هي منظر هڪڙي ڳوٺ جو آهي، جنهن ۾ ڳئون ڪنهن ڳليءَ مان پنهنجي ماڳ ڏانهن واپس اچي رهيون آهن، ۽ شام جو پهر آهي تہ ڪانگ وڻن ۾ موٽي آيا آهن. هوڏانهن آڙيون بہ اُڏامنديون واپس پنهنجن گهرن طرف وڃڻ لڳيون آهن. ۽ سج لاڙ تي ائين

لڙيو آهي جڻ ڪنهن مُهاڻي ٻار جو معصوم چهرو لڳندو هجي. هي اهڙو پهرَ ڪيڏو نہ دلڪش آهي، جنهن ۾ فطرت جا سڀ رنگ ۽ ماحول سان ڀرپور ۽ نکريل آهن. اڪثر ڳوٺن ۾ اهڙا منظر ڏسڻ لاءِ ملن ٿا. جيڪي اسان جي ماحوليات جو حصو آهن. جيڪي اسان ڏيان ۾ ناهيون آڻيندا. پر ان هوندي بہ هو اسان جي ماحول کي حسين بڻائيندا آهن پنهنجي وجود سان يا پنهنجي موجودگيءَ سان. اهڙا ئي ڪجھ ٻيا بہ حسين ۽ خوبصورت عنصر اسان جي ئي ماحول ۾ آس پاس پهاڙن ۽ پٿرن جي صورت ۾ بہ موجود هوندا آهن. انهن جي سونهن پڻ اسان کي متاثر ڪندي آهي. جي انهن مٿان ڪڏهن بارش ٿي پوي تہ. پوءِ تہ ان جو نکار ڏسڻ وٽان هوندو آهي، ڇاڪاڻ جو پهاڙن تي پوندڙ مينهن انهن پٿرن جي خوبصورتي کي وڌائي ڇڏي ٿو انهن ۾ جان وجهي ٿو. جيئن شيخ اياز لکي ٿو:

ڪارونجهر تي اوڙڪون، اڄ بہ ساڳيا مينهن،
ها، پر جوين ڏينهن، رهي رهندا ڪينڪي. (21)

ڪارونجهر مٿان اڄ بادل اوڙڪون ڪري آيا آهن. گجگوڙ ڪري رهيا آهن. بجلي ڪِري رهي آهي، ۽ برسات اها ئي زوردار ٿي آهي، پر اهڙا ڏينهن روز نہ ايندا آهن. توڙي جو اهو حسين منظر ڪڏهن ڪڏهن ئي ڏسڻ لاءِ ملي ٿو پر اهو معجزو لڳي ٿو. پهاڙ جي خوبصورتي بارش سان آهي. پر ٻئي پاسي پٽ جو منظر بہ وڻندڙ آهي. جيئن:

ٽاريُن ڪنڊا ڪيترا، ڇيڙن ڳاڙها گل،
ڇا هيءَ توهر ٻُل، جو هو ڦُٽو پٽ تي؟ (22)

پٽ تي ڪڏهن اوهان ٿوهر جا وڻ ڏٺا آهن؟ ويران واريءَ مٿان ڪيئن ٿوهر گل ڪيدي ٿو! اهو معجزو ئي چئبو. جتي پاڻيءَ جو ڀري ڀري تائين ڪو نشان ئي ڪونهي! سواءِ بارش جي مند ۾، جيڪا ان واريءَ جي پٽ کي سيراب ٿي ڪري، پر ان پٽ تي ٿوهر جو ڪانڊيرو ڳاڙها سهڻا گل ٿو پيدا ڪري. اسان ڪڏهن ايڏو غور نہ ڪيو هوندو، تہ اسان جي آس پاس ڇا ٿي رهيو آهي. اسان جي اردگرد ڪهڙا ٻوٽا ڦٽي رهيا آهن. پر پٽ تي ٿوهر جو ڪانڊيرو ڳاڙها گل ڪيدي ماحول کي خوشگوار بڻائي ٿو ڇڏي، پر ان ساڳي ئي صحرا ۾ ان ساڳي ئي ماحول اندر هڪڙو ٻيو بہ سهڻو ٻوٽو ڦٽي ٿو. اياز لکي ٿو:

اَڪن نيرا ڦُليا، مٿان مينهن وسن،
سارو ڏينهن گُسن، ڪارونجهر سان ڪڪريون. (23)

ڪارونجهر جبل مٿان جڏهن بادل ايندا آهن، ۽ ان تي وسڻ شروع ڪندا آهن، ته ان ڪارونجهر جو حسن ۽ نکار ئي الڳ هوندو آهي. ڪارونجهر جبل تي قسمين قسمين ٻوٽا پاڻمرادو ڦٽي پوندا آهن. جن جي سونهن جو ڪو جواب ئي ناهي هوندو. انهن ٻوٽن منجهان هڪڙو ٻوٽو ”اَڪ“ جو به آهي. جنهن ۾ سهڻا نيري رنگ جا ننڍڙا ننڍڙا پتڪڙا گل ٿيندا آهن. جيڪي ان جي سونهن ۾ وڌيڪ اضافو ڪندا آهن. ۽ جڏهن ڪارونجهر تي وسڪارو ٿيڻ بعد اهي ڦٽي نکري جوان ٿي سامهون ايندا آهن ته انهن جي خوبصورتي ماحول کي تبديل ڪري ڇڏيندي آهي. ڪجهه فطرت جا عنصر ماحول کي خوبصورت بڻائڻ ۾ پورو ڪردار ادا ڪندا آهن، جن ۾ گل مهر جو گل به آهي. شيخ اياز لکي ٿو:

ميان! مان ڄاڻان،
ٿيندو ڇا گُل مُهر سان،
پنَ ڇڻ پڇاڻان. (24)

ڪجهه اهڙا به رنگ فطرت جا ٿيندا آهن، جن جي ڇڻڻ يا ان جي مُند جي ختم ٿيڻ جو ڏُک ضرور ٿيندو آهي، ائين هڪڙو گُل مهر جو به ’گُل‘ آهي، جنهن جي هڪڙي ئي مُند آهي، جنهن ۾ هو ڪڙي ٿو ۽ پنهنجي سونهن ڏيکاري ٿو! پر انهن جي به هڪڙي مُند ٿيندي آهي. يعني اهي پنهنجي مقرر وقت تي ئي کِڙندا، ٽڙندا ۽ ڦهلجندا آهن. انهن جي جوڀن جو نظارو سال جا ٻارنهن ئي مهينا ناهي هوندو، پر اهي صرف چند مهينن لاءِ ئي سامهون ايندا آهن ۽ پوءِ وري غائب ٿي ويندا آهن.

ماحوليات جا ڪيئي اهڙا به تصور ماڻهوءَ جي ذهن ۾ ايندا هوندا، جيڪي عام ماڻهو سوچي ئي نه ٿو سگهي، يا شايد اهو ان طرف ڪا خاص دلچسپي به نه ٿو رکي. اوهان ڪڏهن پنهنجي آس پاس نظر ڦيرائي ڏسو ته ڪيتريون اهڙيون شيون موجود آهن، جن تي ڪو به غور نه ٿو ڪري پر انهن سڀني کان اهم آهي فطرت جون شيون! يعني اهي ته سڀ سهڻيون، حسين ۽ خوبصورت هونديون آهن، پر ان هوندي به عام ماڻهن جو ان طرف ڪو ڌيان ئي نه هوندو آهي! ڇا توهان ڪڏهن سوچيو آهي ته، اوهان جي گهرن ۾ جيڪي وڻن ۾ آکيرا ٺهيل ٿا، انهن جو ڇا حال آهي!؟ انهن پکين جا گهر به اسان جي گهرن جيان آهن! انهن جي زندگي به اسان جي زندگيءَ وانگر آهي! انهن جا مسئلا به اسان جي زندگيءَ جي مسئلن جهڙا، انهن جي روزمره جي نوڪ جهوڪ به انسان جي نوڪ جهوڪ جهڙي هوندي! يا پوءِ اهي سڀ جو سڀ اسان کان مختلف هوندا آهن. يا الڳ سوچيندا آهن. اهڙي ئي هڪڙي خوبصورت تصور جو ٿورو جائزو وٺو. شيخ اياز ان کي هيئن لکي ٿو:

چَٺُ، چَٺُ چيهي ڪي،
متيءَ هاٽا پيرڙا،
ٽانگر تي نہ رڪي! (25)

اهو تصور ڪيڏو نہ سهڻو ٿو لڳي! جيئن اسين پنهنجي گهرن ۾ گدلاڻ نہ ٿا چاهيون، يا جي آٽيون بہ ٿا تہ ان جي روڪ ٽوڪ ڪريون ٿا. انسان پنهنجي ماحول کي صاف سٿرو ڏسڻ چاهيندو آهي! پر ڇا اهڙو ڪو تصور پکين لاءِ بہ آهي!؟ ڇا اهي بہ ائين ئي سوچين ٿا! ڇا ڪا مادي پکي پنهنجي نَر جي پهچڻ تي ان جي پيرن جي گدلاڻ ڪري ان کي روڪيندي هوندي!؟ يا پوءِ ان کي ٽاريءَ تي ويهڻ کان جهيلندي هوندي. سوچڻ تي ڪيڏو نہ خوبصورت تصور آهي، پر حقيقت ۾ اهو ئي اسان جو ماحول آهي، جنهن ۾ اهي سڀ فطرت جون شيون اسان جي اردگرد آهن، جن جي بہ ڪا زندگي آهي، جن تي بہ سوچڻ گهربو آهي. اهڙو ئي هڪڙو ٻيو منظر، جنهن ۾ هڪ پکيءَ جي ٺُڪ ٺُڪ ڏرتي ڏوڏي تي ڇڏي، جنهن ۾ ان جي اهڙي تحرڪ کي شيخ اياز ٻڏي ٿو ۽ چوي ٿو:

ڏرتيءَ ڪئي ڏَڪِ ڏَڪِ،
جَڙ کي جهوجهاڙي وِئي،
ڪاٺَ ڪُٽي ٺَڪِ ٺَڪِ. (26)

فطرت جي هن وايو منڊل ۾ ڪيئي حسين جاندار جِي رهيا آهن ۽ پنهنجو پنهنجو ڪم سرانجام ڏئي رهيا آهن، پر انهن سينيءَ جو ڪم ٿوري فرق سان ئي مختلف هوندو آهي، انهن منجهان ئي هڪڙو پکي اهڙو بہ آهي، جنهن جو ڪم صرف ڪاٺَ کي ڪُٽڻ/ٺُڪڻ آهي! هو ڪڏهن پنهنجي گهر جي ٺاهڻ لاءِ تہ ڪڏهن بنا ڪنهن گهر جي بہ ڪاٺَ کي پيو ڏَڪَ هڻندو رهندو آهي! ان سان جيڪو آواز پيدا ٿيندو آهي! اهو ڏرتيءَ تي دل جي ڌڙڪڻ جهڙو محسوس ٿيندو آهي. اهڙا ڪيئي پکي مختلف علائقن ۾ رهن ٿا، جن جي زندگي بہ هڪٻئي کان مختلف ٿيندي آهي، انهن جي رهڻي ڪهڻي، شڪار جو طريقو ۽ ٻيو سڀ هڪ ٻئي کان مختلف ٿيندو آهي، پر هر علائقي ۾ رهندڙ جاندارن جا طور طريقا هڪٻئي کان منفرد هوندا آهن. انهيءَ سبب ڪري ڪجهہ پکي وري پهاڙن تي رهندا هوندا آهن، جيئن باز ۽ سِرڻ وغيره. ڪجهہ پکي وري صحرا ۽ ريگستان ۾ رهڻ پسند ڪندا آهن، جيئن مورُ ۽ تِتر وغيره، پر اڪثر انهن مان واريءَ کي پسند ڪندا آهن. جيڪي هميشہ ڪنهن گهاٽي وڻ جي ڇانوَ وٺڻ لاءِ پهچندا آهن. يا پوءِ ڪجهہ ڇُڳڙ لاءِ اڇي ويندا آهن. اهڙو ئي منظر شيخ اياز هيئن بيان ڪيو آهي:

هي جي واريءَ ڊير،
کھڙي پکيءَ پيرڙا،
ستن تي ڇٽيل ڀير؟ (27)

واريا سي پٽن تي اوهان اڪثر مقامي جيوت جي پيرن جا نشان ضرور ڏسندا آهيو. جيڪي ان ماحول ۾ رهڻ جا عادي هوندا آهن. جيڪي اتان جي ماحول سان گڏ رِلي ملي ويندا آهن. اڪثر اُتي نانگن، ڪيڪڙن ۾ پکين سان گڏ ٻيا بہ ڪيئي ننڍا ننڍا جيتَ جٺيا وغيره رهندا آهن. جن جا پيرڙا واريءَ تي اڪثر اسان کي ڏسڻ ۾ ايندا آهن. جيڪي اڪثر لنگهن جي آس پاس موجود هوندا آهن. اهڙيءَ ريت واريءَ جي ڊير تي ڪجھ پکين جو گهمڻ، يا انهن جي پيرن جا نشان اڪثر موجود هوندا آهن، ان جو مطلب هوندو آهي تہ يا اهي چانوَ وٺڻ لاءِ وينل هئا يا پوءِ ڪنهن شيءَ جي کائڻ لاءِ ائين ئي هتي بہ ڪجھ ڀيرَ وڻ هيٺان ڇٽيل آهن. ضرور اها ڪنهن پکيءَ جي شرارت هوندي، جنهن ڪري پٽ تي ڀيرَ ڪِريل آهن.

نتيجو:

ماحوليات اسان جي انهن سڀني شين سان جڙيل آهي، جيڪي بہ اسان جي هن ڌرتيءَ، هن گولي تي موجود آهن. توڙي جو اهي جاندار هجن يا بي جان! پر انهن سڀني شين جو تعلق اڄ سنڌي ريت اسان جي فطرت ۾ اسان جي ماحول هيٺ ايندو آهي! ۾ اها ئي 'ماحوليات' جي درست تشريح مجي ويندي آهي. ساڳيءَ ريت وڻ ٽڻ، پهاڙ، گل ٻوٽا ۾ پکي اسان جي ماحول کي خوبصورت بڻائين ٿا، جن کي هڪ شاعر پنهنجي اک سان ڏسي، انهن جي منظرنگاري ڪري ٿو ۾ ان جي تحفظ لاءِ پڻ لکي ٿو. سنڌي شاعريءَ تي ماحول جو گهرو اثر نظر اچي ٿو.

حوالا:

1. لطيف، فياض، ڊاڪٽر، "شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 2020ع، ص:125
2. لغاري، اڪبر، "سنڌي ادب جو مختصر جائزو"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2010ع، ص: 24
3. لطيف، فياض، ڊاڪٽر، "شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو 2020ع، ص:138

4. لطيف، فياض، ڊاڪٽر، "شيخ اياز جي سنڌي شاعريءَ ۾ جماليات"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو 2020ع، ص:135
5. ميمڻ، عبدالغفور، ڊاڪٽر، "سنڌي ادب جو فڪري پس منظر"، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو حيدرآباد، 2017ع، ص: 279
6. سميجو اسحاق، (مرتب) "ڳاءِ انقلاب ڳاءِ"، (مزاحمتي شاعري)، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2015ع، ص: 253
7. عاجز علي دوست، "سائر جو سداءِ"، سارنگا پبليڪيشن حيدرآباد، 2013ع، ص: 26
8. قاضي، انجم، "ڳوڙهو ڳوڙهو سوڳ ۾"، مُرڪ پبليڪيشن شهداد ڪوٽ، 2018ع، ص: 109
9. ڦل، مشتاق "دل ته چوي ٿي"، سنڌيڪا اڪيڊمي، 2010ع، ص: 92
10. رياضت ٻرڙو (مرتب) "ڏات ڏيئا ٻاريا"، ڏاهپ پبليڪيشن لاڙڪاڻو 2010ع، ص: 54
11. جتوئي، اصغر "پوئين پهر جي چانڊوڪيءَ ۾"، سچائي اشاعت گهر دڙو 2017ع، ص: 31
12. ساڳيو ص: 32
13. رياضت ٻرڙو (مرتب) "ڏات ڏيئا ٻاريا" ڏاهپ پبليڪيشن لاڙڪاڻو 2010ع، ص: 171
14. قاضي، انجم، "ڳوڙهو ڳوڙهو سوڳ ۾"، مُرڪ پبليڪيشن شهداد ڪوٽ، 2018ع، ص: 146
15. ڦل، مشتاق "دل ته چوي ٿي"، سنڌيڪا اڪيڊمي، 2010ع، ص: 65
16. محبوب، ارم (سهيڙيندڙ) "حسن درس جو رسالو"، ڪاڇو پبليڪيشن ڪراچي، 2017ع، ص: 71
17. ساڳيو ص: 71
18. ساڳيو ص: 82
19. ساڳيو ص: 78
20. شيخ، اياز "آڪن نيرا ڦُليا"، نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد، 1988ع، ص: 18
21. ساڳيو ص: 29
22. ساڳيو ص: 42
23. شيخ، اياز "پن ڇڻ پڇاڙان"، ڊجيٽل پبلشر، سنڌي ادبي شاخ سکر، 1993ع، ص: 13
24. ساڳيو ص: 13
25. ساڳيو ص: 17
26. ساڳيو ص: 17